
ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕЗОЛІТИЧНИХ МОГИЛЬНИКІВ НАДПОРОЖЖЯ

Л. Л. Залізняк

Стаття є спробою реконструкції етнокультурного розвитку Середнього Подніпров'я у фінальному палеоліті та мезоліті, тобто в X—V тис. до н. е. Джерелознавчою базою дослідження є археологічні та антропологічні дані, отримані в процесі розкопок некрополів Волоське, Василівка I та Василівка III у Надпорожжі. Залучаються також дані періодизації мезолітичних культур регіону, розробленої на підставі класифікації крем'яних виробів стоянок кам'яної доби України.

Численні могильники фінального палеоліту, мезоліту та неоліту, досліджені в порожистій частині течії Дніпра у повосний час, дають унікальну можливість для відтворення етнокультурних процесів, що відбувались у Середньому Подніпров'ї, на межі плейстоцену та голоцену, а саме 12—7 тис. років тому. Адже для такої реконструкції можна залучити не тільки дані культурно-хронологічної періодизації археологічних пам'яток на підставі традиційної класифікації крем'яних виробів стоянок, але і багаті антропологічні матеріали.

Спробуємо поєднати культурно-хронологічну періодизацію мезолітичної доби Подніпров'я з унікальними антропологічними даними, отриманими в ході вивчення остеологічних решток з вищезгаданих могильників Надпорожжя. У даному дослідженні автор спирається на періодизацію фінального палеоліту та мезоліту України, запропоновану ним в серії статей, опублікованих протягом 1994—1996 рр.¹

Як відомо, в Україні досліджено близько 100 фінальнопалеолітичних та мезолітичних поховань та 20 неолітичних могильників, в яких загалом розкопано кілька сотень поховань. Всі ці матеріали неодноразово публікувались та аналізувались як антропологами, так і археологами. На особливу увагу заслуговують останні узагальнюючі праці Д. Я. Телегіна та І. Д. Потехіної², а також Д. Ю. Нужного³.

Велике значення для мезолітознавства Європи мало дослідження 1952—1955 рр. в Надпорожжі Дніпра трьох мезолітичних могильників.

Волоський могильник, відкритий 1952 р. О. В. Бодяньським і розкопаний В. М. Даниленком⁴, складався з 19 поховань. Кістяки залягали у лесових відкладах у дуже скорченому стані, головою на південний схід, головним чином на правому боці. У могилах знайдено вістря мікрогравецького типу, одне з яких глибоко застряло в хребці похованого (рис. 1). Василівський I могильник 1953 р. досліджував А. Д. Столяр⁵. Розкопано 24 скорчених поховання переважно східної орієнтації. На 11 чоловічих кістяках виявлено сліди вохри. У трьох інвентарних похованнях знайдено уламки вістер з притупленим краєм (рис. 2).

Василівський III могильник дослідив Д. Я. Телегін⁶. Всього розкопано 45 поховань. Однак, враховуючи розміри зруйнованої центральної частини могильника, висловлено припущення, що всього тут було поховано 60—70 чоловік. У досліджених похованнях переважала орієнтація на південний схід. 34 поховання скорчені, 7 — випростані на спині. При скорчених похованнях знайдено уламки мікрогравецьких вістер, частина яких стирчала в кістках похованих. В усіх трьох могильниках ці вістря є рештками наконечників стріл, якими було вбито частину з похованих⁷.

У 1950 р. на Чаплинському могильнику під Дніпропетровськом О. В. Добровольський розкопав 5 мезолітичних поховань⁸. Поховання безінвентарні, скорчені, переважно східної орієнтації.

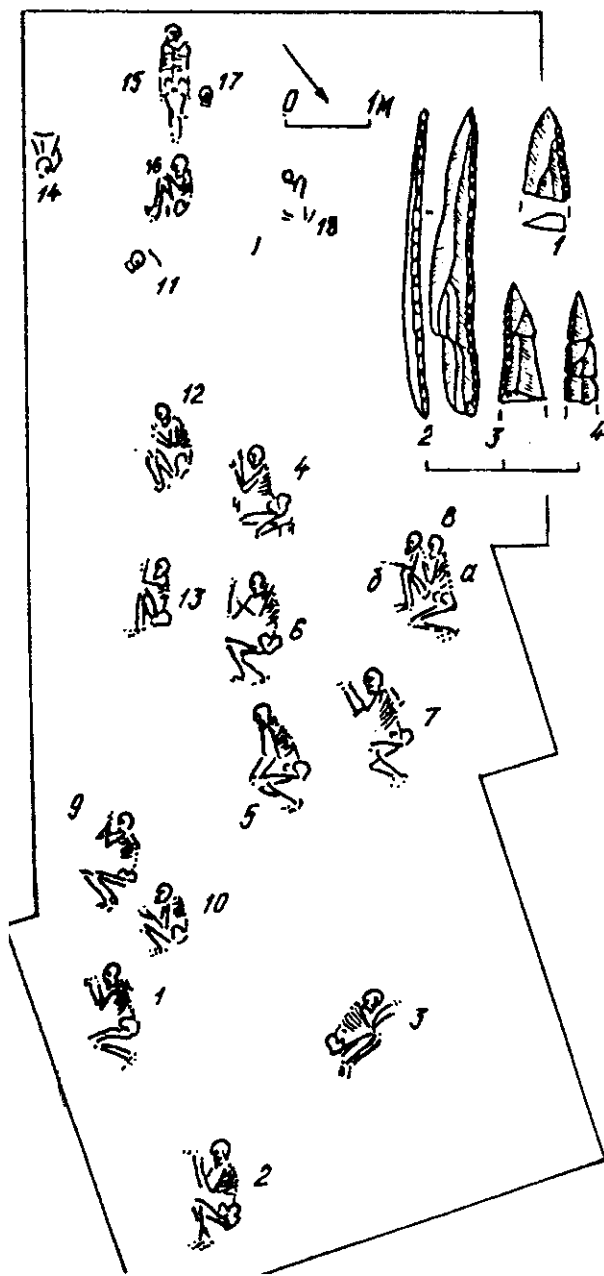

Рис. 1. Волоський могильник. Загальний план поховань та крем'яні мікролітичні наконечники стріл, знайдені у кістках похованих.

Скорчене мезолітичне поховання було розкопано в гроті Фат'яма-Коба в Криму 1927 р.⁹. У гроті Мурзак-Коба розкопане парне поховання з випростаними кістками чоловіка та молодої жінки, покладеними головами на схід¹⁰.

Переважає більшість мезолітичних поховань України належить дорослим чоловікам. Небіжчики найчастіше клялися головами на південний схід або схід. Переважають скорчені поховання. Сліди червоної вохри зафіксовано на кістках з Василівки I, меншою мірою, Василівки III.

На жаль поховальний інвентар могильників нечисленний і не відзначається різноманітністю. Більшість крем'яних виробів, знайдених на території цвинтарів чи в заповненні могил, схоже, безпосередньо не пов'язані з похованнями. Ця категорія знахідок включає різні мікроліти від типових пізньопалеолітичних граветів до трапецій неолітичних типів. Таке розмаїття різночасових знахідок на територіях вищезгаданих колективних усипальниць швидше за все пояснюється розташуванням останніх у зручних для первісної людності місцях (край тераси над дніпровим порогом), які неодноразово відвідувались різними первісними колективами.

На більшу увагу заслуговують нечисленні крем'яні вістря, більшість яких стирчало в кістках небіжчиків. Всі вони належать до граветських або постграветських форм і були наконечниками стріл, якими вбито частину похованих в могильниках¹¹. Найархаїчніше виглядає типове пізньопалеолітичне мікрограветське вістря, знайдене в грудній частині кістяка з поховання № 5 (рис. 1, 2) та уламки таких же вістрів з сильно скорчених поховань № 3 та 16 (рис. 1, 1, 3, 4) Волоського пізньопалеолітичного могильника.

Уламки подібних граветів походять з найдавніших поховань некрополя Василівка I, наприклад, поховання № 17 (рис. 2, 1—3). Однак у цьому могильнику з'являються мікрогравети з мікрорізцевим сколом на вістрі (рис. 2,

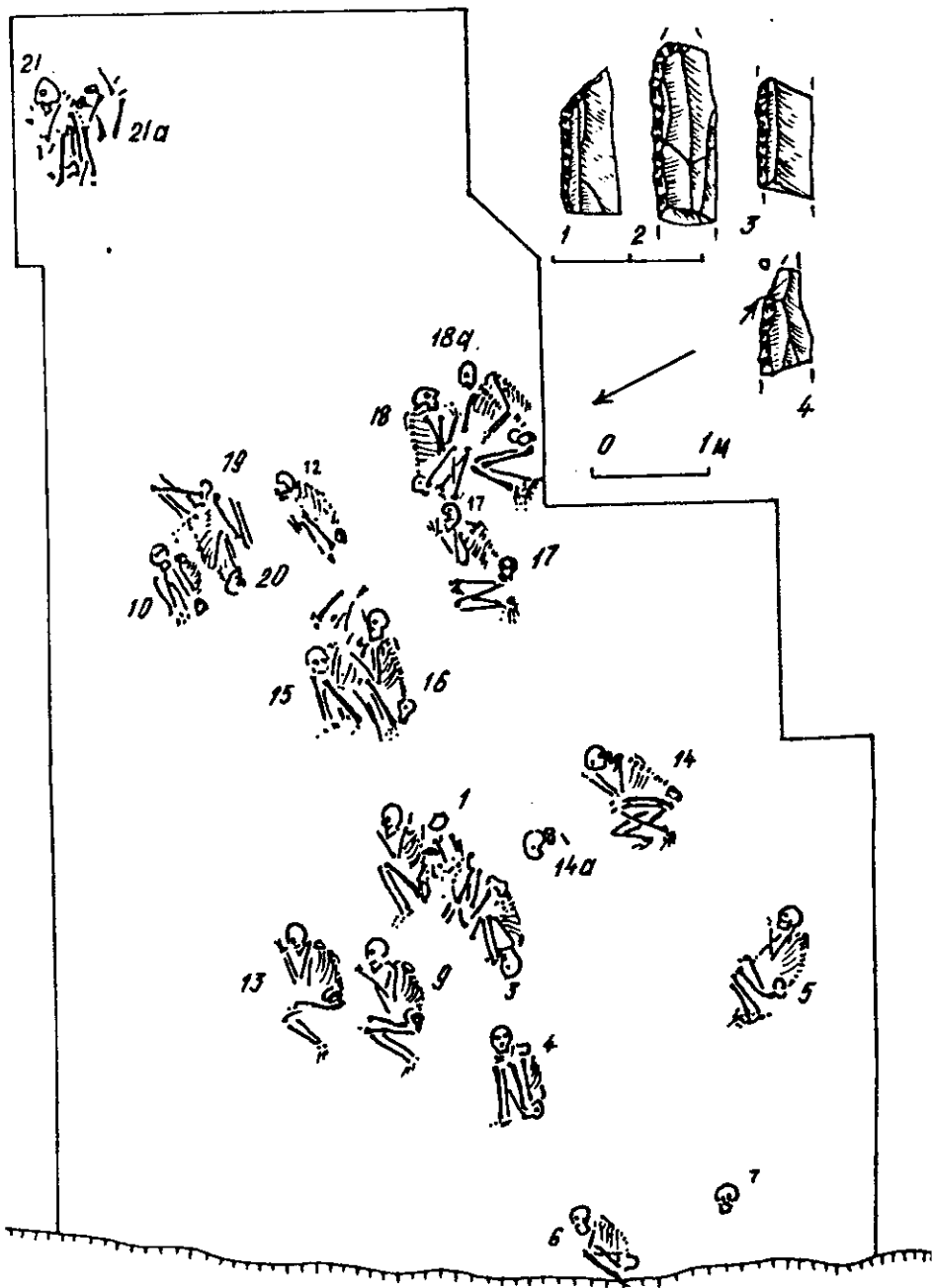

Рис. 2. Могильник Василівка I. План поховань та уламки крем'яних мікролітичних наконечників стріл, знайдених у кістках небіжчиків.

4). Надалі відбувається геометризація мікрогравецьких вістер, які, за Д. Ю. Нужним, десь на межі плейстоцену та голоцену набувають підтрикутної форми. Цей тип мікролітів представлений у кістках скорчених поховань (№ 5) Василівки III (рис. 3, 1, 2).

У пізніших випростаних похованнях цього могильника знайдено вже справжні трикутники з мікорізцевим сколом на вістрі (рис. 3, 4—6). Найближчі аналогії останнім маємо в крем'яних комплексах ранньомезолітичної шпанської культури Криму. Закономірно, що її генетичне коріння бачать в гравецьких спільнотах пізнього палеоліту надчорноморських степів¹². У хребці того ж випростаного поховання № 34 стирчав уламок двопазового «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1998 р.

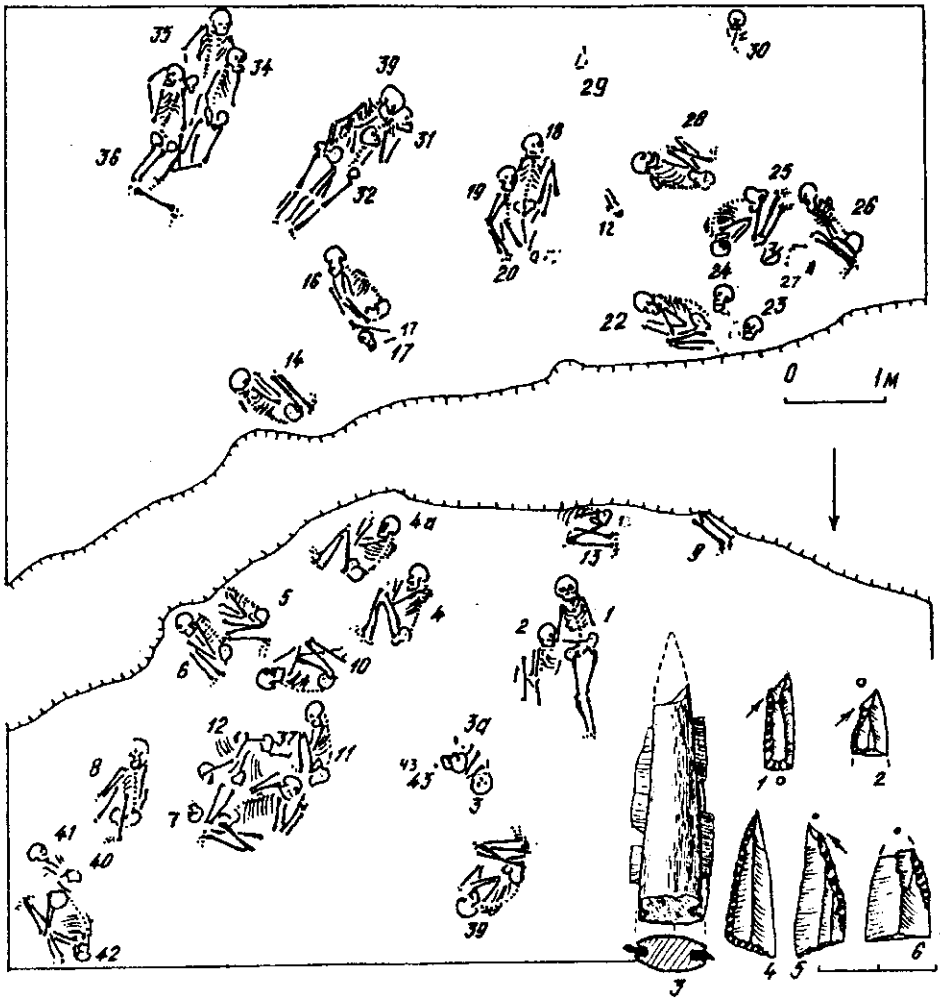

Рис. 3. Могильник Василівка III. План поховань та крем'яні і кістяні наконечники, знайдені в кістках небіжчиків.

кістяного наконечника дротика з крем'яними мікровкладнями, характерний для кукрецької мезолітичної культури Надчорномор'я, людність якої теж була нащадком Гравету Північного Надчорномор'я (рис. 3, 3).

Отже, крем'яний комплекс пізньопалеолітичних та мезолітичних могильників Волоське, Василівка I та III відображає послідовні етапи розвитку автохтонної граветської культури надчорноморських степів з кінця пізнього палеоліту до кінця мезоліту.

Велике значення для розуміння етнокультурних процесів, які відбувались у фінальному палеоліті, мезоліті та неоліті на Україні, мають антропологічні матеріали. Тим більше, що антропологічна та етнокультурна специфіка населення у давнину були пов'язані між собою значно тісніше, ніж зараз.

Зусиллями різних дослідників встановлено, що у фінальному палеоліті, мезоліті та неоліті на території України мешкали представники чотирьох антропологічних типів¹³:

1. Волоський (давньосередземноморський, вузьколиций, грацильний).
2. Василівський I (помірншироколиций, північносвропеоїдний).
3. Василівський II (південносвропеоїдний, вузьколиций).
4. Вовнизький (північносвропеоїдний, широколиций, дуже масивний).

Волоський давньосередземноморський антропологічний тип найкраще представлений у найдавнішому могильнику України поблизу с. Волоське. Поховальні ями не простежувалися ні в плані, ні у розрізі. Все це свідчить,

що поховання були здійснені ще до початку формування сучасного ґрунтового шару, тобто до початку голоцену. Нечисленні археологічні знахідки і перш за все характерні мікрровістря з притупленою спинкою (мікрогравет) дають підстави стверджувати, що Волоський могильник залишили пізньопалеолітичні степові мисливці на бізона, коня та інших стадних травоядних фінального палеоліту Північного Надчорномор'я. Ця фінальнопалеолітична людність залишила на півдні України пам'ятки Східного Гравету¹⁴.

Про заселення Східної Європи в пізньому палеоліті південним грацильним населенням, яке мало навіть деякі австралоїдні та негроїдні риси, свідчить поховання грацильного негроїда зі стоянки Маркина гора в Костьонках на Дону. Але вже у фінальному палеоліті це населення змінюється масивнішими північними європеїдами, про що свідчать дослідження Василівського I та III могильників Надпорожжя.

До василівського I антропологічного типу належать скорчені поховання могильників Василівка I та III (рис. 4). Кістяки значно масивніші і більші, а черепи ширші порівняно з рештками похованих у Волоському могильнику. Найближчі антропологічні аналогії цьому населенню маємо серед решток мезолітичних мешканців центральної та північної Європи (Гюєдик у Франції, Лепинський Вир в Подунав'ї, Звейнеки в Латвії, Оленій Острів у Карелії, Попове на Сухоні, а також Фатма-Коба в Криму). Його безпосередніми пращурами були пізньопалеолітичні кроманьйонці Європи (Шанселяд, Пшедмость, III, IV, Младеч)¹⁵.

Виникнення антропологічного типу Василівка I на півночі Східної Європи (Звейнски, Оленій Острів, Попове), вірогідно, слід пояснювати поширенням з Поліської та Польської низовин у цьому напрямку на рубежі плейстоцену та голоцену свідерського та красносільського населення, що, як відомо, генетично пов'язане з пізнім палеолітом середньої смуги Європи.

Про прихід цього типу північних європеїдів у Надпорожжя ще у фінальному палеоліті свідчить залягання їхніх решток у Василівському I та III могильниках в чистому лесі без слідів поховальних ям, тобто у геологічних умовах, подібних до поховань могильника Волоське. З появою цієї людності в лісостепах та степах України у фінальному палеоліті, очевидно, слід пов'язувати поширення тут осокорівської та зимівниківської культури¹⁷. Останні генетично виростають з пізнього палеоліту Верхнього та Середнього Дніпра, Десни та Верхнього Дону (пам'ятки типу Боршеве II, красносільська культура). Поширюючись на південь, ця людність витісняє з Надпорожжя грацильне давньосередземноморське населення, яке було носієм так званого східного гравету Надчорномор'я (волоський антропологічний тип). Витіснений на рубежі плейстоцену та голоцену у пониззя Південного Бугу, на Інгул та в Приазов'я останній змішується з масивнішими мігрантами з півночі і трансформується у менш грацильний василівський II антропологічний тип. Цей антропологічний процес відбивав формування кукурцької мезолітичної культури¹⁸ на культурно-генетичному підґрунті східного гравету¹⁹, що розвивався в степах Надчорномор'я наприкінці палеоліту.

Василівський II південноєвропеїдний грацильний тип представлений невеликою серією випростаних кістяків (7 поховань) Василівського III могильника. Вони залягали дещо вище фінальнопалеолітичних поховань, які містили кістки людей Василівського I антропологічного типу. Рештки кістяних та крем'яних наконечників металеві зброї, знайдені у випростаних похован-

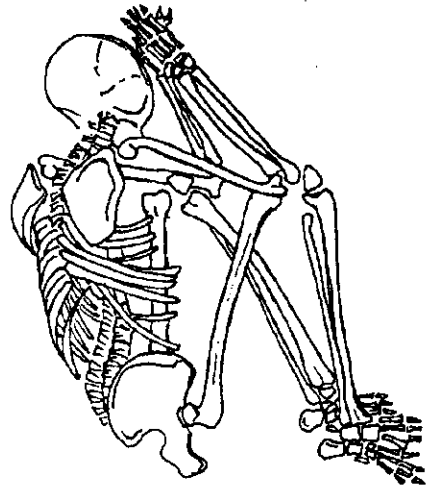

Рис. 4. Могильник Василівка III. Скорчене поховання.

нях, мають аналогії в матеріалах мезолітичних пам'яток степового Надчорномор'я та Криму²⁰. На особливу увагу заслуговує уламок двопазового кістяного наконечника дротика з мікропластинками в пазах (рис. 3, 3), який стирчав у хребці поховання № 34. Він має безпосередні аналогії серед кукрецьких наконечників мезолітичних пам'яток степової зони України (Ігрень 8, Кам'яна Могила, Мирне та ін.). Отже, є підстави припускати, що василівський II антропологічний тип пов'язаний з кукрецьким населенням, яке, вірогідно, було нащадком грацильної пізньопалеолітичної людності, відомої під назвою волоського антропологічного типу.

Вовнизький північноєвропейський дуже масивний і широколиций антропологічний тип з'являється в Надпоріжжі в кінці мезоліту (деякі черепи могильника Василівка III за І. Д. Потехіною). Масово поширюється він у неолітичних могильниках маріупольського типу. Саме до нього належить переважна більшість випростаних групових поховань у цих колективних усипальницях V тис. до н. е., а також в дніпро-донецьких могильниках Подніпров'я та Лівобережжя²¹.

Безпосередні антропологічні та археологічні аналогії цим похованням маємо в мезолітичних (Ведбек) та неолітичних (Ертебеле) могильниках Західної Балтії. Поява цього північноєвропейського населення у Подніпров'ї пояснюється переселенням мисливсько-рибальської мезолітичної людності з західної Балтії у східному та південно-східному напрямках. Ця міграція почалася близько 6000 р. до н. е. внаслідок трансгресії Балтії, яка призвела до поширення постмаглемезьких яніславицьких культурних традицій у Польщі, Поліссі, Надпоріжжі, на Сіверському Дінці²².

Антропологічні матеріали свідчать, що північні масивні європеїди в неоліті просуваються далеко на схід у Подніпров'я, на Дон (Ракушковий Яр), Поволжя (С'езже) і навіть Приаралля (могильник Тумек-Кичеджик). Є підстави стверджувати, що на цьому культурно-антропологічному субстраті у IV тис. до н. е. виростають перші індоевропейські культури Європи (середньостогівська та ямна). Антропологічний тип носіїв цих найдавніших індоевропейських культур постан на вовнизькому північноєвропейському типі. Однак, у пізніших серіях (особливо явної культури) простежується поступова грацилізація кістяків внаслідок змішування з грацильними південними європеїдами східносередземноморського типу²³.

Проблема прайндоевропейського субстрату на території України заслуговує докладнішого розгляду. Незважаючи на те, що найдавніші індоевропейці відомі з неоліту, їхні генетичні корені простежуються в неоліті і навіть у мезоліті України.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що на українських землях у фінальному палеоліті та мезоліті відбувалися складні процеси взаємодії двох антропологічних груп людності: грацильних південних європеїдів з масивними північними. В кінці пізнього палеоліту Північне Надчорномор'я було заселене грацильними середземноморцями (волоський антропологічний тип), які лишили пам'ятки Східного Гравету. З фінального палеоліту сюди просуваються масивні північні європеїди василівського I антропологічного типу, до якого, схоже, належали носії зимівниківської, а, можливо, і осокорівської культур. Під впливом останніх волоський антропологічний тип трансформується у менш грацильний василівський II, носіями якого, вірогідно, була людність кукрецької культури. У другій половині мезоліту хвиля постмаглемезького населення з Балтії прокотилася через Полісся (яніславицька культура) до Подніпров'я. Ці дуже масивні північні європеїди (вовнизький тип) домінували в Подніпров'ї до енеоліту, коли на їхній базі почали формуватися найдавніші індоевропейські спільноти (Маріуполь, Середній Стіг, Новоданилово тощо)²⁴.

Ні в якому разі не наполягаючи на жорсткій відповідності етнокультурних спільнот первісності окремим антропологічним типам, зазначимо, що певна кореляція між ними схоже мала місце. Тому дані антропології є додатковим інформативним джерелом при реконструкції етнокультурних процесів у первісному суспільстві.

Примітки

¹ *Залізняк Л. Л.* Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах.— Донецьк, 1994.— № 3.— С. 231—244; *Залізняк Л. Л.* Фінальний палеоліт України // Археологія.— 1995.— № 3; *Залізняк Л. Л.* Пізній мезоліт України // Археологія.— 1995.— № 4.— С. 3—16.

² *Telegin D., Potekhina I.* Neolithic cemeteries and populations in the Dnieper basin.— Oxford, 1987.— 224 p.; *Телегін Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 202—223; *Телегін Д. Я.* Неолитические могильники мариупольского типа.— К., 1991.— 92 с.; *Потехина И. Д.* Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1992.— 19 с.

³ *Нужний Д. Ю.* Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці.— К., 1992.— С. 122—124.

⁴ *Даниленко В. Н.* Волошский эпипалеолитический могильник // СЭ.— 1955.— № 3.

⁵ *Столяр А. Д.* Первый Васильевский мезолитический могильник // АСГЭ.— 1959.— Вып. I.— С. 78—165.

⁶ *Телегін Д. Я.* Третий Васильевский могильник // КСИА АН УССР.— 1957.— № 7.— С. 9—12; *Телегін Д. Я.* Васильевський третій некрополь в Надпоріжжі // Археологія.— 1962.— Т. XIII.— С. 3—19.

⁷ *Нужний Д. Ю.* Вказ. праця.— С. 123, 124.

⁸ *Добровольський А. В.* Могильник в с. Чаплі // Археологія.— 1954.— № IX.— С. 106—118.

⁹ *Бонч-Осмоловский Г. А.* Итоги изучения Крымского палеолита // Труды II международной конференции АИЧПЕ.— М.—Л., 1935.— Вып. V.— С. 114—183.

¹⁰ *Бибииков С. Н.* Грот Мурзак-Коба — новая позднепалеолитическая стоянка Крыма // СА.— 1940.— 15.— С. 159—178.

¹¹ *Нужний Д. Ю.* Вказ. праця.— С. 123, 124.

¹² Там же.— С. 79—81; *Яневич О. О.* Шпанська мезолітична культура // Археологія.— 1993.— № 1.— С. 3—15.

¹³ *Гофман И. И.* Население Украины в эпоху мезолита и неолита: (Антропологический очерк).— М., 1966; *Кондукторова Т. С.* Палеоантропологические материалы из мезолитического могильника Васильевка I // Сов. антропология.— 1957.— № 2; *Дебец Г. Ф.* Черепа из эпипалеолитического могильника у с. Волошское // СЭ.— 1955.— № 3.

¹⁴ *Залізняк Л. Л.* Фінальний палеоліт України...— С. 12, 13; *Залізняк Л. Л.* Фінальний палеоліт Лівобережної України...— С. 233, 234.

¹⁵ *Потехина И. Д.* Указ. соч.— С. 14.

¹⁶ *Залізняк Л. Л.* Фінальний палеоліт України...— С. 7—10.

¹⁷ *Залізняк Л. Л.* Фінальний палеоліт Лівобережної України...— С. 234—236.

¹⁸ *Залізняк Л. Л.* Ранній мезоліт України...— С. 8—10.

¹⁹ *Залізняк Л. Л.* Фінальний палеоліт України...— С. 12, 13.

²⁰ *Нужний Д. Ю.* Вказ. праця.— С. 123, 124.

²¹ *Телегін Д. Я.* Неолитические могильники мариупольского типа...— С. 91; *Потехина И. Д.* Указ. соч.— С. 14, 17.

²² *Залізняк Л. Л.* Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 39; *Залізняк Л. Л.* Пізній мезоліт України...— С. 11, 14; *Залізняк Л. Л.* Нариси стародавньої історії України.— К., 1994.— С. 89, 97—99.

²³ *Круц С. И.* Антропологический состав населения территории Украины в эпоху камня, меди и бронзы // Археологія Української ССР.— 1985.— Т. I.— С. 527—535; *Потехина И. Д.* Указ. соч.— С. 15—17.

²⁴ *Залізняк Л. Л.* Пізній мезоліт України...— С. 10—14.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В СРЕДНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ ПО МАТЕРИАЛАМ МЕЗОЛИТИЧЕСКИХ МОГИЛЬНИКОВ НАДПОРОЖЬЯ

Статья представляет собой попытку реконструкции этнокультурного развития Среднего Поднепровья в финальном палеолите и мезолите, а именно в X—V тыс. до н. э. Источниковедческой базой исследования служат археологические и антропологические материалы из могильников Волошское, Васильевка I и Васильевка III Надпорожья. Также привлекаются данные периодизации мезолитических культур Украины, разработанные автором на основе классификации кремневых изделий стоянок каменного века Украины.

В финальном палеолите и мезолите на украинских землях проходили сложные процессы взаимодействия двух антропологических групп населения: грацильных южных европеоидов с массивными северными. В конце позднего палеолита Северное Причерноморье было заселено грацильными средиземноморцами (волошский антропологический тип), которые оставили в украинских степях стоянки восточного Гравета. С финального палеолита с севера сюда начинают продвигаться массивные северные европеоиды первого васильевского антропологического типа, к которому похоже относились носители зимовниковской, а, возможно, и осокоровской культур. Под воздействием последних волошский антропологический тип трансформировался в менее грацильный васильевский II, носителем которого вероятно были люди кукрекской культуры. Во второй половине мезолита волна постмаглемезского населения из Южной Балтики прокатилась через Полесье (яниславицкая культура) в Поднепровье. Эти очень массивные северные европеоиды (вовнижский тип) доминировали в Поднепровье весь неолит до начала энеолита, когда на их основе начали формироваться древнейшие индоевропейские культурные общности (Мариполь, Средний Стог, Новоданилово, скелянская, квитянская, дереивская группы и т. п.).

L. L. Zaliznyak

ETHNOCULTURAL PROCESSES IN THE MID DNIEPER TERRITORY ACCORDING TO FINDINGS FROM MESOLITHIC CEMETORIES OF NADPOROZHIE (TERRITORY UPPER THE RAPIDE)

This paper is an attempt to reconstruct ethnocultural development of the mid Dnieper territory in the final Paleolithic and Mesolithic, i. e. in the 10th-5th millennia B. C. The source basis of the study backs on archaeological and anthropological findings from cemeteries Volosskoe, Vasilievka I and Vasilievka 3 of Nadporozhie (territory upper the rapids). Data concerning periodization of Ukrainian mesolithic cultures developed by the author on the basis of classification of flint articles from sites of the Stone age in Ukraine were also attracted to this study.

The final Paleolithic and Mesolithic in Ukraine were accompanied by difficult processes of interaction between two anthropological groups of population: gracial southern europeids and massive northern ones. In the end of the Late Paleolithic the Northern Black Sea coast was populated by the gracial mediterraneans (the Volosky anthropological type) who left sites of the Eastern Gravet in Ukrainian steppes. Beginning from the final Paleolithic the massive northern europeids of the 1st Vasilievka anthropological type which, it seems, embraced also carriers of Zimovnyky and, likely, of Osokorovian cultures began moving to the Northern Black Sea territory from the north. Under the impact of Zimovnyky and Osokorovian carriers the Volosky anthropological type changed into the less gracial Vasilievka 2 type which carriers were, probably people of Cuckrekian culture. In the second half of the Mesolithic a wave of the post-Maglemesian population from the Southern Baltic area drove through the Polessian territory (Yanislavian culture) to the Dnieper banks. These very massive northern europeids (the Vovnichian type) dominated on the Dnieper banks during the whole Neolithic to the beginning of the Eneolithic, when they gave rise to formation of the most ancient Indo-European cultural communities (Mariupol, Sredny Stog, Novodanilovo; Skelyanian, Kvityanian, Dereivian groups and so on).

Одержано 24.06.96.